

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 393(=214.58)(497.11) Ниш
УДК 397(497.11 Ниш)
ОНР

ДРАГАН ТОДОРОВИЋ
Филозофски факултет
Ниш

РИТУАЛИ У ВЕЗИ СА СМРЋУ КОД РОМА У НИШКОМ РЕГИОНУ (НА ПРИМЕРУ НИША, ДИМИТРОВГРАДА И ПИРОТА)*

Сажетак: Роми су припадници различитих религија и конфесија. Независно од конфесионалног предзнака, Роми се увек труде да поштују све верске празнике, да обављају већину прописаних ритуала и буду добри верници. Извесне тешкоће настају због ромског специфичног доживљаја религиозности. Они немају аутохтону религију, већ је то, најчешће, мешавина више њих, са елементима паганских култова. Вековне миграције доводиле су их у непрестане контакте са културом и обичајима других народа, коју су они преузимали, прерађивали и, додајући нека сопствена обележја, настављали да практикују. Стога њихово практиковање религије није ограничено строгим придржавањем канона било које од објављених религија. Због тога их већинско окружење, неретко подржано и ставовима свештенства, најчешће оптужује за непостојаност и превртљивост у вери.

У реферату се помоћу емпиријског материјала и посматрања са учествовањем обрађују обичаји у вези са смрћу Рома југои-

* Текст је урађен у оквиру рада на пројекту „**ROMANI PLACES OF CULT AND CULTURE OF DEATH**”, који финансира PROGRAM ROMA CULTURE IN CENTRAL & EASTERN EUROPE (OSI, Budapest).

ДРАГАН ТОДОРОВИЋ

сточне Србије (нишки регион: Ниш, Димитровград и Пирот). Коришћена је „*Процедура интервјуа са старијим Ромима / Ромкињама о предсмртним, смртним и посмртним обичајима*”, коју је, под руководством проф. др Драгољуба Б. Ђорђевића, конструисао истраживачки тим у саставу: Раде Вучковић Нишки, Драган Тодоровић и Ибрахим Османи.

Кључне речи: Роми, предсмртни обичаји, смртни обичаји, сахрањивање Рома.

Увод

Смрт је „особени друштвени чин у коме се врхуни множина групних и социјеталних појава, *изистинска слика* конкретне заједнице и културе, *која нам открива ниску*, примера ради, *економских и класних, слојних и статусних, обичајних и верских, етничких и расних односа*” (Ђорђевић и Тодоровић, 1999: 3). А све у вези са њом – предсмртни, смртни, посмртни обичаји – ткаје својеврсну *културу смрти*. У њу, наравно, спада и однос према гробљу и гробном месту. Како се онда ромска култура смрти уклапа у српску културу, тј. да ли је ова потоња, будући шира, привлачи, прима и усисава или одбија и искључује? Покушаћемо да кратком анализом предсмртних, смртних и посмртних обичаја Рома нишког региона придодемо коцкицу мозаику одношењу српске културе према Ромима.

У реферату се помоћу емпиријског материјала и посматрања са учествовањем обрађују обичаји у вези са смрћу православних Рома и Рома муслимана југоисточне Србије. Посебно се анализирају резултати до којих се дошло интервјуисањем троје старијих Рома/Ромкиња у Нишу (Барјам Алијевић, муслиман, 71 година), Пироту (Фата Асковић, муслиманка, 81 година) и Димитровграду (Ване Донеv, православац, 62 године). Коришћена је *Процедура интервјуа са старијим Ромима/Ромкињама о предсмртним, смртним и посмртним обичајима*, коју је, под руководством проф. др Драгољуба Б. Ђорђевића, конструисао истражи-

вачки тим у саставу: Драган Тодоровић, Раде Вучковић-Нишки и Ибрахим Османи.

Предсмртни обичаји код Рома

Болест неког од чланова ромске породице алармира све остале укућане да му притекну у помоћ, неретко се посеже и за продајом ствари само да би се болесник што боље збринуо. На болест се гледа као на природну појаву, која се лечи медицинским средствима, али се доводи и у везу са некаквим натприродним, мађијским радњама. Верује се да овакве радње могу да изазову болест („пуштање живе” на неког), али и да излече од исте (амајлије, записи).¹ Сматра се да је за малу децу нарочито ефикасно *бајање* (у Димитровграду не практикују бајање).² Настоји се да што више људи буде болеснику на услузи и надгледа његов опоравак. Кад се исцрпу народне лекарије, обавезно се посеже за званичном медицином и лекарском дијагнозом пацијентовог здравственог стања. Не врши се посебна подела у домаћинству по полу и узрасту приликом пружања неге болесном.³ Уколико доз-

¹ „Та жива лази, и намењена је за ту особу да је уништи, потпуно здраву, да ништа не болује, од ничега, а то је смртоносно жива... Она се носи на врату, веже се или ланчић или оно, где год да иде, и у ратиште да иде, она наводно користи за то особе да све против те мађије тај амајлија да наводно као шљем кад носиш на главу да избаци, све добро да му дође ван тела.... Имамо и трећу једну, али добродошло у породици, исто је то ми зовемо *шукарине*, то је добро за мало дете, које је новорођенче, до четрдесет дана. Дете плаче, да не би звали медецинску особу, не може да спава дете, ето, има грчеве у стомаку, не може да спава до четрдесет дана, плаче и не можемо да га смиримо. Ми, Роми, то је бапско лечење једном детету да би могло да спава. Упалимо три зрна шибицу, кад упалимо ставимо му на главу детету и узмемо један тигањ или шољу или тањир, без обзира, и кад више од пола пролази ватра код зрно шибице, онда гасимо у тој води, у то посуђе где има вода, у тањир или у неку шерпицу, без обзира, и као кад га крстимо, као да га крстимо, слично је тако, и кад угасимо то у води, онда кажемо детету да спава дете, са ту воду га обложимо чело, ма било прстима, ма било влажном руком, да то дете не осећа ти болови и да спава. То је хиљаду посто тачно! Бапско лечење за спавање” (Барјам Алијевић, Ниш).

² „Ми сви у нашата к’шта” (Ване Доневић, Димитровград).

³ „Стари људи лечимо по бапски, сас’ травке и бајање, па ако не мож’ ништа да помогне, онда ги водимо куд лекара. А на новорођенче не мож’ никој да помогне други, само бајање...” (Фата Асковић, Пирот).

вољавају смештајне могућности, он се обавезно изолује од здравих чланова, како би се ови заштитили од бактеријских утицаја и како би се њему омогућио опоравак без узнемиравања и буке.⁴ Супротно створеним стереотипима о хигијенским навикама ромског народа, потенцирају се неопходни хигијенски услови које сваки болесник обично захтева.⁵ Како дању, тако се и ноћу проверава здравствено стање болесног, опет независно од пола и узраста: да ли има температуру, да ли му је потребно освежење, да ли га треба покрити, давање лекова, итд. Обавезно је то неко из домаћинства, а врло често ужа родбина или блиски пријатељи.

Болесник се код Рома охрабрује у вери за опоравак, не узнемирава се без преке потребе, осим обавезама одређеним лекарском дијагнозом (вода, чај, лекови, ињекције) и говори му се да ће све бити у реду. У тешким тренуцима, страхујући од смрти, болесник се обраћа Богу, молећи за брз опоравак.⁶ Ни тада, међутим, традиција не дозвољава да се са болесним започиње разговор о смрти, већ се он једноставно препушта записаној судбини. Тада креће и прво обавештавање најближе родбине (деца, браћа, сестре...). Редовна је посета првих комшија, Рома и нерома, и шире родбине⁷, па и оних који су до тада били у завади са болесним

⁴ „Да, он се ставља у посебну просторију где је тишина, где долазе само стари људи, деца уопште нису присутна... Раније није било нешто посебно, неје било услови...” (Фата Асковић, Пирот).

⁵ „Како не, то је нормално! Кад ‘оћемо једног болесника да спасимо, ми мора да водимо хигијену, иако немамо ти услови. Али, колико имамо услове, колико имамо могућнос’, ми морамо да пружимо хигијенски прво том болеснику ако очекујемо да се побољша стање његово, морамо да учинимо све што је могућнос’ хигијенски. Иако нас сви нас сматрају, нас Роми, да смо нехигијенски, али ми одржавамо хигијену, а поготово сад у два’ес први век.” (Барјам Алијевић, Ниш).

⁶ „Ми на ромском молимо се богу: „Боже, помогни ми од свако ово зло, од свако ово то”, и кад се умијемо ујутру и увече, два пута дневно се молимо богу за здравље... Ми, Роми, молимо се на нашем речнику, на ромски: „Јегде вери си, Девла, помогни, ако чајо Романи, или чаво, ако пурано... а мен, само ли на мен, е девлеске, те спасиноло о Девел, таратља, баре мухе насвале” (Барјам Алијевић, Ниш).

⁷ „Свако од нас је нормално да има пријатељи неки, и нормално да нас посећују, поготову ми Роми, ми смо темпераментни, као и Сицилијанци, а и душевни смо. Ми знамо да долазимо за весеље, још више знамо да долазимо да посећујемо болесника” (Барјам Алијевић, Ниш).

лицем, који користе последњу прилику за помирење.⁸ Обичај је да се унесређена породица помаже, у тим тренуцима, неопходним потрештинама⁹, уз распитивање о здравственом стању и упућивања речи утехе, чак и у најтежим тренуцима. Са смањивањем шанси за здравствени опоравак болесног, започиње препознавање најаве зле судбине у виду лоших снова укућана и карактеристичног понашања домаћих животиња и птица¹⁰.

Кад постане очигледно да је болесник на самрти, поклања му се посебна пажња и инсистира на тишини.¹¹ Од њега се тражи

⁸ „Па, да, нормално... Ако смо били непријатељи, ми га прихватамо. Можда је он погрешно, можда смо и ми погрешили, и било је шта је било, човек је дош’о да нам да утеху, то је нормално, ми не најуримо такве особе, поготово на сахрану. Ако болесника пред смрти жели да види тај наш пријатељ са којим смо се замарили, неко више, неко мање, ми га прихватамо, седи у просторију у коју болесник није, јер болеснику треба нега, без обзира, не мора одмах да дође. Ако је болесник расположен, ми ће га пустимо и ће кажемо ми смо се помирили с тим који је дошао, ако нам је био непријатељ, сад је наш пријатељ, дош’о је ипак, помирили смо се... Кажемо: тато, мамо, ако си ти расположна, јел’ може да дође да те обиђе, да те види, да те пољуби. Ако ти дозвољаваш, ми ће га пустимо, ако не, кажи ти... Е, сада, ако је тај болесник расположен, прихватиће, а ако не, и ако му није добро и неће, онда он не мора да се види, ми ће му кажемо није му добро, ипак, да утешимо тог непријатеља нашег, седи ту, добиће макар чашу воде, ако нема кафу, ми ће послужимо са оно што је дао бог.” (Барјам Алијевић, Ниш).

⁹ „Доноси се све и свашта, сем вина, пиво, само ракија се даје, а можеш да донесеш шта желиш од слатикиша, кафу, шећер, пиринач, брашно, зејтин...” (Фата Асковић, Пирот).

¹⁰ „Ако више пута ноћом јауче куче, ако више ноћи јауче, значи сто посто има нешто деси у тој породици... Ако гавран дође, исто као куче кад јауче или кука, то је исто неки знак. А исто такође и кукавица, то приказује нешто лоше у тој породици. А трећо би ја додао: ако има нека лапта, поготову за ласте, који имају гнезда поред прозора у тој кући или у кући негде, где год она прави гнездо, то је највећи грех код нас, да се руши то гнездо. Ако се руши то гнездо, у тој породици хиљаду посто гарантовано да неки ће да издахне, ће да умре” (Барјам Алијевић, Ниш).

¹¹ „Ми Роми кад примећујемо болесника да је пред смрти, да има неки знак... да му крчи организам, горњи део грудни коша три пута рчи, ондак ту и мува да прође толико је тишина, ми избацујемо сви они који нису стрпљиви и који плачу, направимо тишину у том тренутку, то су тренуци, да би тај болесник три пута крчио, то је знак да дух који иде горе, значи задње секунде, и пустимо га да иде на онај свет, дакле богу. Ако узнемиравају болесника укућани, поготову који кукају и пишу, ондак се болесник поврати и добије узнемирење од галаме и он се онда мучи месец и по дана и тек онда издахне” (Барјам Алијевић, Ниш).

опроштај за нажао учињене ствари. Да би му био олакшан пут на „онај свет”, болесник неретко тражи опроштај за учињене грехе према другима, пре свега најближих укућана (родитељи, браћа, сестре). У Димитровграду нема посебног опраштања са особом на самрти. На учешћу свештеног лица у исповеди нарочито се инсистира међу правоверним Ромима муслиманима у Нишу.¹² У тим тренуцима он упућују последње речи и благосиља родитеље, али и оставља аманет.¹³ Роми изузетно држе до обавезе испуњења аманета, чак и када су у питању чудни захтеви.¹⁴

Смртни обичаји код Рома

Обавештавају се рођаци и комшилик и позива свештено лице. Започиње спровођење смртних радњи, према правилима православне, односно исламске вере; неке од тих радњи су сличне код Рома православаца и Рома муслимана, а неке се битно разликују. Облачи се одећа за жалост¹⁵ и пали свећа (жута код правос-

„Никако, јер тад он може да се преполови и да не мож’ да умре. Мора да се ћути, не сме да се плаче да се болесник не преполови, јер он тад није ни међу живи ни међу мртви, сас’ плакање се дозивује међу живи, а не може да се врати, и сас’ плакање се само мучи... Тад мртвац одлази на своје место и не дира се један сат” (Фата Асковић, Пирот).

¹² „Па, да, нормално, као што Срби позову попа, ми позовем ‘оцу, пошто смо муслимани. Е, сада, код нас, тај ‘оца исповеда, обуче све нормално у бело, пошто смо се голи родили, голи се и сахрањујемо. И ‘оца узме, и чита на турском, исповеда, и чита Куран.” (Барјам Алијевић, Ниш).

¹³ „Па, видите шта, ако је болесник у могућности, ако му дозвољава организам, неко остави, а неко не, неко па нема могућност да остави, нема снаге, одебља језик, не може да проговори, да неки знакови па ми онда растумачимо ти знакови за кога чезне и за кога тугује. То је слично аманету, ако не може речима, онда руком. Већина остављају аманет” (Барјам Алијевић, Ниш).

„Може да буду ствари из кућу, или новац, или накит...” (Фата Асковић, Пирот).

¹⁴ „Па, обавезно, то је јака клетва, и тешка је, и мораш то да урадиш... Ја знам за један случај где је самртник тражио да на сахрани свира музика, а син да пева” (Фата Асковић, Пирот).

¹⁵ „Мије се понашамо как’ православити, и носиме си облечката црна” (Ване Доневић, Димитровград).

„Ми Роми не облачимо црnilо, црnilо је српско, ми облачимо бело, као што је то у Индију, Арабију, у Истанбол, од беле мараме, све бело, масовно бело. И мртвака у бело облачимо” (Барјам Алијевић, Ниш).

лавних, бела код муслимана), која гори за све време покојниковог боравка у кући. Православни Роми, једнако као и православни Срби, купују готово погребну опрему за покојника, док Роми муслимани платно за укуп шију од шифона. Док верници у православљу сахрањују своје мртве у сандуцима, верници у исламу користе сандук само за пренос покојника до гробног места. Нарочито до тога још увек држе Роми муслимани у Нишу.¹⁶

И код Рома се разликују обичаји припреме мртваца, али у већини случајева код православних Рома припремање покојнице обављају старије жене, а припремање покојника старији мушкарци, чланови породице који нису унапред одређени, док се код оних Рома који држе до правила исламске вере те радње препуштају хоџама.¹⁷

Непосредно након растанка са овосветовним животом, покојник се умива, пресвлачи и полаже у купљени сандук, а овај на сто (према православним обичајима), односно на патос прекривен простирком (према исламским обичајима).¹⁸ Ствари повезане са

¹⁶ „Ми купујемо шифон. Ми не облачимо мртвака, гол се родио, гол ће и да умре. Купимо шифон 12 метара, од тих 12 метара направимо кошуљу коју ‘оца кроји покојнику и облачи га... Кроји одело које смо купили, шифон 12 метара, кроји га ‘оца на лицу места покојнику. Колико је висок његов раст, он кроји горњи део кошуља, доњи део широке панталоне. Оно што остане шифон, то се веже преко ноге, преко појас, и остатак испод ногама... Сахрањујемо се без сандука, имамо сандуци наши на гробље ромско и служимо се са ти сандуци. Имамо дечји од годину дана до најстарији, имамо по величини, какав је покојник, такав сандук узмемо у позајмици. Значи, без сандука се сахрањујемо” (Барјам Алијевић, Ниш).

¹⁷ „По могућности. Ако је мушки пол, има дервиши, ‘оце који купају мртвака. А по могућству ми купали смо мртвака раније по малама, ко има кућу и двориште, ми купамо ту, у двориште, а ко нема двориште, који су у конфоран стан, купамо на гробље. То купа ‘оца исто... Мушкарца припрема ‘оца, а женско исто припрема женска особа – ‘оцица. Нема ту шта друго” (Барјам Алијевић, Ниш).

¹⁸ „Па, видите шта, чим издахне покојник, ми имамо посебно ти који облаче, купа, који све припрема припрему, и завршавамо све то без сандука. Простиремо доле, према исток глава, према запад ноге... Покојника кад издахне, ми га ставимо доле на под, с тим што простиремо најбољи ћилим, тепих, по могућност, шта има, значи доле на поду. Глава му стоји према северу, а ноге према југу. Све до поласка, до сахране. Тако исто га поставимо и на гробље... Па, видите шта, код нас Роми муслимани припрема је, као што сам рек’о, 12 метра шифон, облачимо му кошуљу и широке панталоне, све то од шифона од 12 метара. Шта преостане,

прањем леша (вода, сунђер, сапун) уништавају се након употребе, најчешће из хигијенских разлога.

Од припремљеног покојника прво се опраштају брачни друг, деца и ближња фамилија, љубећи га у руке, образе и чело (деца само у руке из хигијенских разлога). Започиње кукњава и плач, најчешће од стране старијих жена, које затварају очи покојнику, да не би „на онај свет отишао жалостан за неким”. Користи се прилика да се и ранијим преминулима упуте поздрави, али се пази да сузе не оквасе положено тело како се на „оном свету” не би налазио у мокром. Мртвацу се у руку ставља парче хлеба, со и метални новац (у Пироту се, пред изношење из куће, ствари стављене у шаку узимају и чувају). Чини се то ради здравља, среће и материјалног напретка породице¹⁹. Тело се не скрнави никаквим накнадним радњама (забадање игле у пету и сл.), иако се зна да се описаним радњама у прошлости покојник спречавао од повампии-

то се стави у сандуку, испод ноге. Ондак узмемо четири или шес’ фате, обичне фате, ставимо кад затварамо очи на очима, ставимо међу прстима на рукама и ногама фату. Оно што остаје фата, ми ставимо испод ноге. И једна притом бела, лепа марама којом му вежемо вилицу преко главе. И покојнику пустимо само лице да се гледа. Лице је увек покривено мртваку, али ко жели да га пољуби на образу, он може да га види док је мртвак код нас. Кад га ставимо већ у сандук за покрет за ромско гробље, ондак пустимо, неко ‘оће у лице, на образу, а породица ставља фату међу прсте на рукама и ногама, ал’ хоћу да кажем, то је један задњи почас’, љуби руку, без обзира дал’ је он млад или стар... Кад буде припрема већ за излазак из куће, напуштање куће, онда га ставимо у сандук мртвачки који смо позајмили од наше погребно друштво и идемо у правцу ромско гробље. И покојника исто, од оног шифона користимо, вежемо га преко појас, и вежемо обе ноге, све до гробље. Кад већ долазимо на гробље, приликом сахране, спустимо га у његову парцелу доле, ондак ми откопчавамо тај појас и од појаса и од ноге, да буде отворен на оном свету. Нема ту шта друго, тако је...” (Барјам Алијевић, Ниш).

„Све га у ново облачиш, или у његове ствари које је носио много, и још нешто му стављаш, марамицу, пешкир, чешаљ, машиницу за бријање обавезно, али не жилет да се не исече, једино се сат не ставља, јер то није добро, он откуцава његову душу... Ставља се и једно ћебе, бел’ чаршав, па њега, па јастук, све лепо, и један леп пешкир преко њега, па покров... Не смеју да се турају ствари од они што су још живи, што несу умрели...” (Фата Асковић, Пирот).

¹⁹ „Да, ставимо метални новац и један залогај хлеба. Ако је супруг умро, онда му то ставља супруга, раздужи се с њиме у овом свету и да му благослов за оном свету и све му опрашта и то се код нас на муслимански зове „дуг”...” (Барјам Алијевић, Ниш).

рења. Истински риврженици ислама у Нишу нарочито држе до тога да сви они који прилазе мртвацу морају да „имају” авдес, односно да су чисти.²⁰

Један део ствари које су припадале мртвом човеку за живота полажу се крај и испод њега, а нарочито ислам инсистира на томе да се вишак гардеробе који је припадао покојнику, након истека четрдесет или 52 дана (док мртвацу „не отпадне нос”), дели пријатељима и сиротињи. Вредније ствари, као што је накит, остаје у породици. У Пироту и Димитровграду поред мртваца се оставља и марамца, пешкир, чешаљ (мушкарцу машиница за бријање, жени прибор за плетење), док у Нишу ништа не стављају. Платно, којим су покојнику биле везане ноге или вилица, негде се прилажу уз остале ствари у сандук, а негде чувају. У Нишу се повез преко вилице, као и пантљике око појаса и ногу, стављају у гроб покојнику испод ногу. Сандук за испраћај и покојник у исламу се покривају покровом најчешће традиционалне зелене боје, а по православним обичајима сандук је покривен покровом и чаршавом, а покојник ћебетом.

Читавог дана и ноћи бдију над покојником помешано старији мушкарци и жене из најближег сродства, уз подсећање да у ранија времена није било тако.²¹ Није забрањено да неко од присутних спава за време бдења у кући преминулог у Пироту и Димитровграду, али јесте у Нишу. Такође, није препоручљиво ни да трудница борави у просторији са покојником. Дању је одар от-

²⁰ „Од најближе родбине се очекује да имају авдес. А тај авдес значи да буде окупан, да буде чист”, да није имао сношај са своју супругу и само мушкарци то чине, а жене не... Јер ти људи чисти који су, значи то су побожни људи, иако су били прљави, они су морали да се окупу, зато се зове тај кој’ има авдес, прилази мртваку, кој’ нема авдес, не може да прилази, значи мора да буде окупан. И кад је он окупан, он је чист’ као суза, то је задњи поздрав једном покојнику” (Барјам Алијевић, Ниш).

²¹ „Видите шта, код нас је обичај на муслимански начин. Значи, ако је женска особа, нормално, чувају женске. До пола ноћи, од пола ноћи остају и женске и мушке особе. Значи, пред зору, око шест сата, опет наступају само женске особе... Раније је то било само мушки чувају мушки, само женске чувају женске, а сада је то двадесет први век, и једни и други чувају, у размену... Да, обавезно један стоји ноћу, па има и замена, уз главу његову седи, а више главе свећа, и ту има један послужовник, они који долазу да дају задњи почас’ бацају паре и пале се свеће, не жуте свеће, него беле” (Барјам Алијевић, Ниш).

кривен, а ноћу се обавезно покрива. За време бдења присутни се послужују слаткишима и умешеним мекикама и крофнама, а од пића се не нуди ништа (у Димитровграду на то не обраћају пажњу, па се присутнима послужује алкохол). Роми у Нишу, добри познаваоци светих књига ислама, практикују и читање делова шеријатског законика. У разговору се присутни подсећају разлога болести и смрти и лепих догађаја за живота покојника. Верује се да није добро ако неко кихне док је покојник у кући,²² као и да није добро оставити га ниједног тренутка самог.²³ Забрањено је прескакање покојника,²⁴ а испод стола на којем је покојник или поред њега сипа се мало чисте воде у чинију или чашу.

Свако од посетилаца изјављује саучешће ближним члановима породице („Бог да прости” или „Нека му је лака земља, примите моје саучешће, да сте ви здрави и живи”), затим прилази покојнику, пали свећу за покој душе, постоји кратко време крај одра и, ако се боље са њим, љуби га у руку или чело. Исламски обичаји налажу извођење покрета са доста симболике.²⁵ Послужење се састоји од слаткиша и кафе. Посебна се утеха исказује према родбини која највише изражава жал за покојником (родитељи, суп-

²² „Па, да, кад неко кине, онда старе жене кажу: „Јао, дођи да те поцепамо мало!”... то није добро, да те до године дана не би стигла нека несрећа” (Фата Асковић, Пирот).

²³ „Видите шта је, никада мртвака не оставља се сам у соби. Једна особа мора да буде. И приликом изласка из куће, одласка према гробљу, један остаје да седи поред свеће која гори, да не би била празна просторија” (Барјам Алијевић, Ниш).

²⁴ „Код нас муслимански Роми, не. Никад не сме ни да се послужи, а камо ли да се прескочи мртвак. Све што се дели, околу се дели, испод ноге, не испред главе, него испод ноге мртваку док је мртвак ту” (Барјам Алијевић, Ниш).

„Не, није добро, значи има да се мучи, има да се увампири, и кад буде сахрањен и то његов дух ће да шета годинама... Не сме ни да се нешто пренесе преко њега, ни да се даје нешто преко њега” (Фата Асковић, Пирот).

²⁵ „Видите шта, кад лежи мртвак на поду, прави муслимани Роми узму од главе три пута према ноге, одозго преко чаршава и покривача милује га, три пута, то је тај муслимански ромски обичај, и укућанима даје саучешће. Кад долазе пријатељи, пре него што ће да дођу код мртвака да му дају поздрав, они родитељима и породици узму на муслимански, десну руку држи поред срца, то је знак саучешћа породици, а посебно после иде код мртвака” (Барјам Алијевић, Ниш).

ружници, деца, браћа и сестре).²⁶ Дозвољено је у ковчег спустити ситније ствари и у цепове ставити новац („да не буде дужан на онај свет”).

Најближа фамилија код нишких муслиманских Роми покојника из куће износи са главом напред, док је обичај у Пироту и Димитровграду да напред иду ноге. Уколико је гробље удаљено, до њега се данас стиже неким превозним средством, док се у прошлости то искључиво чинило пешице. Први који носе покојника на рукавима имају беле марамике или чарапе. У нишком крају свећа се не гаси ни након изношења покојника, а у димитровградском и пиротском крају она се обавезно гаси (изузев оних 40 издвојених). Просторија у којој је био покојник се чисти, а на место на којем се до тада налазио поставља се свећа и чаша са водом (мада има и другачијих обичаја).²⁷ Обавезно се – по једним пре истека а по другима након истека 40 дана – кућа коју је напустио мртвак окрећи, ако не у целости, онда мака један њен део. У Димитровграду је то обавеза само фамилија са малом децом. Строго придржавање ислама налаже да учесници у поворци имају авдес, мада се у новије време не инсистира на томе. Слично томе, постојала је раније забрана да жене и деца буду учесници погребне поворке, али је и у том сегменту модернизација обичаја однела превагу над традицијом. У Нишу плач се чује све док се не формира колона, састављена и од неромског становништва, да би она наставила да се креће према гробљу у потпуној тишини. У Пироту и Димитровграду лелек не престаје целим путем, чак се гласно преносе поздрави раније преминулима члановима породице. У Нишу придржавање обичаја подразумева да се сви укућани пробуде пре него што уследи изношење покојника из куће како би му се указала последња почаст, али не и буђење других људи док се поворка креће улицама. Одмах затим се у судове налива свежа

²⁶ „На српски: ‘Немој много плакати, немој да течу те сузе, јер то је тешко оном болеснику у оном свету, да не би га потопила вода на оном свету’” (Барјам Алијевић, Ниш).

²⁷ „Да. Ја нисам баш најбоље вид’ла, једна баба је пришла, узела је неки цреп да закове ексер где је он лежао, ударила је ексер, изашла је напоље и ваљда је сложила тај цреп... а може и да се стави циглица, на њу креч скинут сас’ ексер од зид, да се прекрсти сас’ секиру, и онда се цигла разбије о кров куће” (Фата Асковић, Пирот).

вода. Колону обавезно прати православни свештеник, односно хоџа или дервиш. Ромима муслиманима је у савремености отежана је комуникација са малим бројем хоџа, па их врло често за сахране доводе из суседних држава (нпр. Босне и Херцеговине). На најмање једној раскрсници погребна поворка мора да се заустави и том приликом свештеник чита молитву, говори православно учење. Међутим, муслимански обичаји налажу да се поворка уопште не зауставља.²⁸ Ако постоји црква, у њој се покојнику пре сахране указује последња почаст, још једном се најближи поздрављају са њим (у Пироту поворка одлази право на гробље). Муслимански Роми на нишком ромском гробљу имају изграђен обредни камен, на коме се узима последњи авдес, одаје последња пошта покојнику и врши његово купање уз заједничко читање молитви. Таква је ситуација на већини ромских гробља на којима се сахрањују Роми припадници ислама.

Пре него што ковчег са покојником спусте у предвиђено гробно место, православни Роми практикују да фамилија учини последњи поздрав умрлом (уколико је присутан, свештеник прочита последњу молитву). Ако неко много плаче, за врат му се три пута баци помало земље са хумке. Оставе се венци са цвећем. Након обављеног укопа забада се крстача са основним подацима о покојнику (име и презиме, датум рођења и смрти), а пре него што се поворка, не окрећући се, удаљи са гробља, сипа се вода из крчага или стаклене флаше, а они разбију. Уколико то финансијска ситуација породице дозвољава, нарочито ако је то био аманет преминулог, сахрана се обавља у месту рођења; најчешће се она обавља у месту у коме се десила смрт.

У Нишу су погребни обичаји муслиманских Рома богатији и разноврснији. Пре полагања у раку, умотано у шифонско платно, покојничко тело се вади из сандука и одвезују пантљике којима је био везан на три места, сандук одлаже за следећу церемонију сахрањивања, а на дно гроба поставља некада асура, а данас сунђер. Под одређеним углом, преко покојника се стављају даске

²⁸ „Не, знате због чега? И ако стане, прелазимо неку железничку пругу, неки саобраћај, удес се дешава, ми тапкамо у место, као да ходамо, значи поворка не сме да стане све до сахране. Такав је муслимански обичај” (Барјам Алијевић, Ниш).

тачно одређене дужине и дебљине (метар и двадесет сантиметара, четири или пет цола и служе да заштите лице покојника од земље), а присутни убацују ситан метални новац. Затим се даске затрпавају земљом, гроб полије водом из тестије три пута од главе према ногама, а тестија ритуално разбије у знак одласка покојника на „други” свет. У Пироту остаци тестије наопачке закопавају уз пирамиду, како би мртава имао воде. Мараму, везану око тестије, задржава онај који ју је носио читаво време пута. У земљу изнад главе и изнад ногу побијају се пирамиде, са уписаним основним подацима о покојнику. Хоца још једном упућује поздрав умрломе и најављује његов долазак већ умрлима на оном свету. Затим се сви истовремено удаљавају са гроба, не окрећући се, него гледајући напред. Уколико је реч о другом смртном случају у породици за годину дана, коље се певац и предаје удовици или неком мушком члану породице, у зависности од пола умрлог. Све се то ради да би се предупредила следећи смртно случај. Не практикује се ношење ни дељење било чега на гробу. Једино се могу послужити шербет и ратлук. Венци се не носе, али је дозвољено свеже цвеће.

Уколико нису задужени људи из фамилије, гроб копају и затрпавају гробари; они и спуштају покојника у вечно боравиште. Раширено је веровање да се за жену копа гроб дубок до груди, а за мушкарца до појаса. Међутим, и о овоме постоји у Нишу специфично тумачење.²⁹ У Нишу и Пироту постоји засебно ромско гробље на којем се махом сахрањују муслимански Роми (православни Роми се махом сахрањују на српским гробљима). У Димитровграду сахрањивање се врши измешано са локалним становништвом (делимично и због тога што у овом крају бројчану превагу односе православни Роми).

Најближа родбина и пријатељи православних Рома, која је учествовала у поворци, враћа се покојниковој кући на софру. Не практикује ручак у кафани. Пре уласка у кућу, оперу се руке водом и сапуном и обришу пешкиром, а затим се седе за постављене столове. Уз јело се нуди и пиће. За прву вечеру након сахране се

²⁹ „Ја ћу вам одговорити, то није тачно тако, него је тачно, по исламски и турски, копа се рупа метар и тридесет, а даске се шолују на метар и двадесет, то је и за женски пол и за мушки пол” (Барјам Алијевић, Ниш).

не припремају посебна јела, осим оних која су преостала од ручка. Ко остане „на свећу” прве вечери, у кућу долази и следећих седам дана. Није обавезно да са укућанима наредних неколико ноћи бораве чланови уже фамилије.

У исламу се свраћа у кућу покојника ритуално, више на кратак разговор и присуствовање првом паљењу свеће. Узимају се издвојених 40 свећа, које су пре изношења покојника из куће стајале на његовом узглављу, и пале следећих четрдесет дана, сваког дана по једна. Свећа је бела, гори пола сата или сат, а поред ње је обавезно и чаша са водом, која се касније исипе у вазну са цвећем или саксију. Они који су дошли на прво паљење свеће, у обавези су да тај долазак понављају следећих седам дана.³⁰ Не служи се посебна храна и пиће: служе се слаткиши, шербет и ратлук, а понегде и кафа, сок, чај. Ни прве вечери се не кува посебна храна, евентуално алва и пилав. Што се тиче деце и самоубица, не прави се разлика у њиховом третману у односу на остале преминуле.

Посмртни обичаји код Рома

Првих дана након сахране храна се припрема на уобичајени начин, „као да се ништа није десило” (Роми муслимани не припремају свињетину и пилетину). Обавезно се на гроб излази првог јутра.³¹ Жене излазе и трећег дана по упоку и обављају ритуал „сипања воде у раку покојника”, уз ритуално прелалжење преко гроба руком, од главе према ногама (у Нишу поново излазе сви, женски, мушки и деца, а присутнима се дели обланда, алва, пилав и вода). Практикује се и излазак седмог дана, као и обележавање

³⁰ „Да, треба, али може неки пријатељ који је остао оставити неки конач од одеће и онда може да путује ако треба а не мора да се појављује следећих седам дана” (Барјам Алијевић, Ниш).

³¹ „Да, после сахране одмах следеће јутро иду сви породични и може и жене и деца, које обично не иду претходног дана на сахрану. Зашто? Зато што оне много кукају и врискају и деца се узнемире... Тада може и да се заплаче и да се узме авдес (Барјам Алијевић, Ниш).

„Да, излазе и мушкарци и жене. На гробље се баца пиринач, и носи се куван пиринач на воду и зејтин и алва и ставља се на гроб преко чаршава. И на три пута се чучне, идеш, идеш, па чучнеш, идеш, идеш, па чучнеш и тако три пута, да се завава траг на мртава, да не крене по нас... Неки ово раде кад се враћају кући после трећег дана” (Фата Асковић, Пирот).

четрдесетог дана, шестомесечног и годишњег подушја, али се испитаници различито изражавају о томе на који дан се она стављају.³² Парастос се међу муслиманским Ромима ставља и након истека 52 дана од сахране.³³ У Нишу се међу Ромима муслиманима у задушнице се рачунају велики верски празници (Рамазан, Курбан Бајрам) и пошта се покојнику указује не тог дана, већ сутрадан. У Пироту, пак, ако је неко због старости или болести спречен да тог дана изађе на гробље, обично изађе на улицу и пролазнике послужује скромним послужењем. И за парастосе и за задушнице пале се свеће (у Нишу само беле, а у Пироту само до истека године дана). Посета верском храму није обавезна, а позивању свештеника међу Ромима доследнији су приврженици ислама од православне сабраће.³⁴ Након парастоса, припрема се ручак на који долазе рођаци и пријатељи покојника.³⁵ Води се рачуна о

³² „Видите, од три дана до шест месеца, увек један дан раније се ставља... а у годину тачно на дан. На три дана се дели алва, најважније пилав, то је на турском... Ондак, на седам дана, шест месеци и годину дана, све исто тако. Ко има могућности, од четрдесет дана до годину дана коље овна. На турском, ован-курбан. Ако нема могућнос' да купи овна, онда се купи месо, овчетина, телетина или говедина, само свињско не. Али, обавезно непар, почев од килограма до сто једног килограма. И једино се парастос даје дан на дан на годину дана, а све остало један дан раније. Парастос се све обавља кући, пријатељи се зову и дели се на ту софру, сви седе на непар, не користе виљушку, само кашику” (Барјам Алијевић, Ниш).

„Покојници имају парастосе на седам дана, девет дана, двадесет, четрдесет, педесет један дан и шест месеци и све тачно на дан. Једино за годину дана се ставља пре” (Фата Асковић, Пирот).

³³ „Да, ево зашто. То је најтежи покојнику дан. После 52 дана покојнику отпада нос, прво нос отпада од целог организма... Зато и тај дан палимо свећу и делимо шта имамо по могућности” (Барјам Алијевић, Ниш).

³⁴ „Па, на сваки парастос, од смрти па до годину дана... А може и кад год то хоћемо, кад тако лоше саћамо или слично, увек кад то пожелимо, чини ми се чешће него код православни... Да, имамо ми још доста Роми који добро знају турски, нарочито старији муслимани. Они мењају ‘оцу или дервиша, ако је одсутан” (Барјам Алијевић, Ниш).

³⁵ „Док се пали свећа, никаква јела се не служу... Кад се угаси свећа, понуди се оно што имамо могућнос' кући тим пријатељима... За парастос се дели непар месо... као и пуњене паприке, капама, сарме... (Барјам Алијевић, Ниш).

„У кући се поставља ручак тачно у дванаес' са непарним бројем софри. Спрема се чорба, суве шљиве, компот, вода се служи три пута, пиринач и алва обавезно; месо било које сем свињског сецка се и кува у лонац од 15кг. Пиће се од скоро

томе да ли су посни или мрсни дани.³⁶ Поставља се непаран број софри, обично три, а у посмртним обичајима учествују и нероми.

Жалост траје за покојником обично годину дана (обележавању годишњице у Пироту претходе припремне радње³⁷); у случају смрти млађих особа и до пет година. Они који су носили одећу за жалост, могу да је скину по истеку четрдесет дана, пола године или године дана. Правоверни Роми муслимани у Нишу не носе црну, већ белу одећу за изражавање жалости (у Пироту Роми муслимани носе црну одећу). Одлази се на гробље, тамо скида марама или кошуља и оставља на гробу или на неком празном простору поред гробља (у Пироту се претходно опере на чесми). Мушкарци браду не брију обично првих четрдесет дана. У Нишу и Пироту се међу Ромима музика не пушта годину дана од покојникове смрти, а у Димитровграду само прве недеље. Не негодује се, посебно у Димитровграду, уколико за време трајања жалости неко приређује друге свечаности, нарочито одлазак у војску, али се најчешће води реда о обављању свечаности тек након истека године дана. Забележени су и случајеви када се новорођеном детету у породици даје име неке драге, а преминуле особе. Споменик се подиже већ иза четрдесет дана, најчешће по истеку шест месеци или до годину дана, зависно од имућности породице.³⁸ Од обележја се уписују име покојника, датуму рођења и смрти, слика и подаци о онима који су споменик подигли (Роми муслимани у

служи, само ракија и пиво а никако вино, раније се служио само шербет. Увече, пред четрдесет дана се понегде сипа по кући пиринач и брашно да би се сутрадан видело ако има отисака да ли је мртвак долазио у посету” (Фата Асковић, Пирот).

³⁶ „Кувамо јела са зејтином, не са маст. Или са маслом од кајмака, само да не буде свињско” (Барјам Алијевић, Ниш).

³⁷ „До годину дана, ја мислим да је тако... Пре некол'ко дана од годину ставља се ручак за породицу и приноси се жртва покојника, кувана глава од овна за мушкарца, односно од овце за жену. Сви морају да пробају по мало, прво онај што је био задужен за свеће, па после сви редом у круг. Ставља се непаран број софре и један тањир више за покојника” (Фата Асковић, Пирот).

³⁸ „Видите шта, раније се није подизао споменик, него се стављао из Нишаве испод главе камен. Он исто означава као неки споменик против грмљавине, да не би пао гром на покојника. Сада, по новој моди, дижу се споменици, и то од четрдесет дана до годину дана, ко може да гради. Највише се чека до три године, после тога је обичај да се више не гради” (Барјам Алијевић, Ниш).

Нишу, који држе до турског предања, не ограђују гроб никаквом оградом³⁹). О његовом одржавању брину, пре свега, најближи чланови породице. Уколико породицу задесе у току године два смртна случаја, у ковчег другопреминулог се обавезно ставља купљена или направљена лутка, како би се спречило даље умирање. Практикује се и клање певца, чак и овна. О „оностраном” животу не постоје посебне представили се једноставно каже да, уколико је био добар иде у рај, а ако је био лош човек, онда завршава у паклу. Нису заступљено ни веровање о могућности враћања мртвих у свет живих људи.⁴⁰

Положај ромских породица у којима је преминуо хранитељ куће, најчешће мушка глава, знатно се погоршава. Роме не одликује дугорочно решено питање запослења. Помоћ се очекује од Центра за социјални рад (једнократна помоћ око трошкова сахране) и од развијених родбинских веза.⁴¹

³⁹ „Знате шта, обично се сви ми бринемо о гробу покојника. Поготову кад се стави споменик, улешава се додатно, стављају се вазне са леве и десне стране, неко стави плочу у средину, направи као гробницу, неко стави само чисту земљу и она се освежава, као и цвеће. Е, сада, питање је додатно за тај гроб, без обзира који се споменик гради, не ваља на турски начин да се она загради. Споменик се не огради, ако је тај покојник имао родитеље, браћу или сестре, да имају један код другог на оном свету прилазак да иду и дођу. Тако поступају о споменику прави муслимани” (Барјам Алијевић, Ниш).

⁴⁰ „Е, овако. То је чиста лаж, покојни никад не може да се врати, него само може да преживели сањају покојног, или негативно или позитивно. Ако је негативно, значи лош сан, ако је позитивно, значи користан сан... Ако покојник негативно дође у сан, ондак шта се ради? Узме се и дели се нешто, цигарете, хлеб, гардероба, сиротињи, да не би можда био гладан. Дели се и по кућама, али увек непар” (Барјам Алијевић, Ниш).

⁴¹ „Ако су сви покојникови већ издахнули, и остало рецимо једно дете сироче, то дете сироче ипак прихвата родбина нека, гледа на сваки начин да му помаже, првенствено материјално, одгајање, школовање и васпитање. Значи, ипак се том детету помаже у животу. Ако је дете пунолетно и има имовину, опет неко од родбину контактира са њим, и кад одрасте нико не може да му одузима ту имовину, него кад је пунолетно на суду се разјасни ко све треба то да наследи” (Барјам Алијевић, Ниш).

Закључак

Роми су припадници различитих религија и конфесија. У југоисточној Србији Роми су, првенствено, припадници православља и ислама, а последњих се година у све већем броју приклањају различитим малим верским заједницама (Јеховини сведоци, адвентисти, баптисти...). Којег год да су конфесионалног порекла, они се труде да поштују све верске празнике, да обављају већину прописаних ритуала и буду добри верници. Извесне тешкоће настају због ромског специфичног доживљаја религиозности. Они немају аутохтону религију, већ је то, најчешће, мешавина више њих, са елементима паганских култова. Вековне миграције доводиле су их у непрестане контакте са културом и обичајима других народа, коју су они преузимали, прерађивали и, додајући нека сопствена обележја, настављали да практикују. Стога њихово практиковање религије није ограничено строгим придржавањем канона било које од објављених религија. Због тога их већинско окружење, неретко подржано и ставовима свештенства, најчешће оптужује за непостојаност и превртљивост у вери.

Интервјуисани Роми Ниша, Пирота и Димитровграда презентовали су традицију спровођења предсмртних, смртних и посмртних обичаја свог краја, онако како се они обављају од најстаријег времена све до данашњих дана. У појединим се одговорима отворено признаје да су неки од тих обичаја остали непромењени упркос зубу времена, да су неки нужно доживели делимичну трансформацију, а да су неки свежа креација најмлађих генерација. Православни Роми готово да су у потпуности интегрисани у локалну православну заједницу; њихови су обичаји аналогни обичајима већинског српског православног становништва. Како се ни већина домицилног српско - православног верништва не може се похвалити високо развијенијом религијском свешћу, а у појединим сегментима ни религијском праксом, тако и православни Роми углавном у свом понашању према покојнику „пресликавају” искуства својих комшија. Упокојеног ће породица опремити по свим узусима православља, од купања леша до изградње „вечног дома”, али ће најчешће изостати позивање свештеника,

од саме сахране па до многобројних подушја. Или ће опремање покојника пратити извођење магијских радњи из претхришћанског периода, као што је стављање хлеба и новца у десну руку или пробадање пете иглом, чиме ови ритуали настављају да живе свакодневной пракси упркос вековном настојању званичне цркве да их искорени из употребе.

Са друге стране, знања је верништву захтевност ислама у погледу придржавања строгих верских прописа. Не захтева се само познавање компликованих религијских ритуала, већ и ваљана упознатост са религијским садржајима светих књига. Свештенства иних конфесија међу Ромима је изразито мало, а ромско становништво одвајкада „краси” низак степен образовања. Стога је мало Рома муслимана који ће редовно клањати у џамији, познавати молитве из Курана и пратити хоџу у изговарању дова за време вршења ценаз намаза. Вероватно је због тога наш уважени етнолог Тихомир Ђорђевић забележио да су их још Турци сматрали недостојнима и нечистима да буду правоверни: „Нису им свуда допуштали да иду у џамије, нису им давали да се сахрањују у турска гробља, већ обашка у циганска, при вршењу сунета њих су издвајали и тако даље” (Тодоровић и Ђорђевић, 2000: 325). Ромски одговор је било површно прихватања мухамеданске вере и задржавање пређашњих навика и обичаја.

Тако, на пример, вера налаже да се ценаза носи прво до џамије, где се клања ценаз намаз, али већина Рома то не чини. Они покојника носе право на гробље, где постоји камен на коме се поставља ценаза за ценаз намаз. Исламски обичаји налажу да ценаз намаз клања хоџа са џематом, који је претходно узео *авдес*.⁴²

⁴² О томе шта је авдес детаљно пише Ибрахим Османи (2003: 147): „Авдест је посебно верско прање муслимана, у сврху клањања намаза, учења Курана и других побожних дела. Авдест има више радњи прања, које Роми не могу памтити, или због сложености неће да учине. Међутим, авдест се може „узети” ако се учине обавезне радње, а то су: опрати лице једанпут, опрати руке до повише лаката поједанпут; потрати четвртину главе мокром руком (*мешх*) и опрати ноге до више чланка једанпут. Али се то може радити само ако су други органи чисти. Осталима, који немају авдес, забрањено је да клањају намаз. Ако је неко из оправданих разлога био спречен да га узме, онда је њему дозвољено да са тејмумом клања ценазе намаз. Тејмум се „узима” ако се длановима, којима смо дотакли и протресли чисту суву земљу, једанпут пређе преко лица. Поново се

Тешко да се од неугог ромског света може очекивати детаљно познавање сложене процедуре, али зато неће изостати ритуално прање на *тенисиру*, увијање у 12 метара шифонског платна и полагање у *табут*. А онда ће читав фолклор неизоставно „обојити” по која искључиво ромска особеност, којој изворно корена нема у исламу. Покојника могу спремати жене, а покојницу мушкарци, али само најближи рођаци, са развученим чаршафом изнад покојника са предње стране, како непозната лица не би разгласила у каквом је стању била *ценаза*. Или ће особама које *халале* (наричу) бити поквашен врат водом заосталом од купања, како би се покојник што пре заборавио. Или ће први ископани комад земље за раку бити стављен до главе покојника, руке бити обавезно опране на чесми на излазу из гробља, а алву за послужење припремаће само добро увежбана жена, јер се верује да ће, уколико не буде добро зготивљена, покојник жалити за својом душом и убрзо још неког из куће довести к себи.

Због свега тога, уз вековно искуство у размени културног материјала са већинским, окружујућим народима, ромски народ је пример како *синкретичко практиковање културе смрти не иде на уштрб губљења сопствених културних специфичности и односног идентитета*. Није проблем у њима, већ у ставу већинског национа и већинске религије. Роми могу да буду и биће добри верници тек када их свештенство и остали верници православља и ислама буду примали, доживљавали и третирали једнако равним самима себи.

Литература:

1. Arijes, F. (1989), *Eseji o istoriji smrti na Zapadu*, Rad, Beograd,
2. Ђорђевић, Д. Б. (1983), „Марксизам и проблем смрти (Критика теолошке критике)”, *Марксистичке теме*, 7 (3): 245-251,
3. Ђорђевић, Т. (1984), *Наш народни живот*, I-IV, Просвета, Београд,

дотакне земља, протрља десна рука, па затим лева до лакта. Та служба се може обавити и у било ком делу света”.

4. Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић (1999), *Јавор изнад главе – Класична вера и ромско-православна сеоска гробља*, Комренски социолошки сусрети, Ниш,
5. – (2000), „Romska pravoslavna seoska groblja (Problem, hipoteze, procedura i literatura)”, у: *Seoske crkve i groblja u Vojvodini* (str. 656-660), РЧЕСА, Novi Sad,
6. Јашић, Н. (2001), *Stari niški Romi*, Komrenski sociološki susreti, Niš,
7. Moren, E. (1981), *Čovek i smrt*, BIGZ, Beograd,
8. Osmani, I. (2003), „Death-related Customs of Muslim Romas”, у: Ђорђевић, Д. В. (ed.), *Roma Religious Culture* (p. 141-149), YSSSR/YURoma Center/Punтаж, Niš,
9. Пантелић, Н. (1998), „Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама (Реч на отварању скупа)”, у: *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, Етнографски институт САНУ, Београд,
10. Тодоровић, Д. и Д. Б. Ђорђевић (2000), „О групама, занимањима, обичајима и вери Рома у делу Тихомира Ђорђевића”, *Теме*, 24 (3-4): 313-333.
11. – (2002), „Romska kultura smrti”, у: Ђорђевић, Д. В. и Ј. Живковић (пр.), *Romi na raskršću* (str. 143-156), PUNTA/Društvo dobre akcije/Komrenski sociološki susreti/Bahtalo drom, Niš,
12. Тома, L. V. (1980), *Antropologija smrti*, Prosveta, Beograd,
13. Трајковић, I. (1991), „Romi – Cigani Niša”, *Zbornik Narodnog muzeja u Nišu*, 6-7: 89-116.
14. – (2000), „Romi – Cigani Niša II”, *Zbornik Narodnog muzeja u Nišu*, (6-7): 117-162.
15. Vučković, R. (2003), „Death-related Customs of Orthodox Romas”, у: Ђорђевић, Д. В. (ed.), *Roma Religious Culture* (p. 150-160), YSSSR/YURoma Center/Punta, Niš,
16. Вукановић, Т. (1982), *Рому (Цигани) у Југославији*, Нова Југославија, Врање,
17. – (2001), *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији*, Војноиздавачки завод / ВЕР-ЗАЛпресс, Београд,

18. Вуковић, М. Т. и сар. (1985), *Народни обичаји, веровања и пословице код Срба*, издање аутора, Београд,
19. Живковић, Ј., Тодоровић, Д., Јовановић, В. и Д. Б. Ђорђевић (2001), *Ромске душе – различити друмови до ромских душа*, Универзитет у Нишу, Ниш.

RITUALS CONNECTED TO DEATH OF THE ROMA IN THE REGION OF NIŠ (ON THE EXAMPLES OF NIŠ, DIMITROVGRAD AND PIROT)

Summary: Roma belong to different religions and confessions. Irrespectively to confessional belonging, Roma always try to respect all religious holidays, to practice majority of rituals and be good believers. However, there are certain problems which emanated from specific Romani feeling of religiosity. They do not have an autochthon religion, but a mixture of several religions with elements of pagan cults. During different migration waves, Roma have had constant contacts with cultures and customs of other peoples, which they accepted, adapted, added some original ingredients and continued with practicing them. Thus, Romani practice of religion is not bounded with rigid following of the canons of any revealed religion. This is why majority population, often supported by attitudes of the clergy, most often accuses them for religious inconsistency and dishonesty.

In the paper, on the bases of empirical data and participant observation, are discussed customs related to death of Roma from Southeast Serbia (the region of Niš: Niš, Dimitrovgrad and Pirot). We used „*Interviewing procedure for interviews with older Roma about pre-death, death, and after-death customs*”, which was constructed by a research team, consisted of Rade Vuckovic-Niski, Dragan Todorovic, Ibrahim Osmani, and Dr Dragoljub Djordjevic as a team leader.

Key words: Roma, pre-death customs, death customs, burial of Roma.

ПРИЛОГ

ПРОЦЕДУРА ЂТОВ 2003

**ПРОЦЕДУРА ЂТОВ 2003 ИНТЕРВЈУА СА
СТАРИЈИМ РОМИМА/РОМКИЊАМА О
ПРЕДСМРТНИМ, СМРТНИМ И
ПОСМРТНИМ ОБИЧАЈИМА У
ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ**

Информатор

Место и година рођења

Место живота

Вероисповест.....

Племенска припадност.....

Матерњи језик Писменост

Време снимања и записивања

ПРЕДСМРТНИ ОБИЧАЈИ КОД РОМА

1. Како доживљавате болест неког од члана породице?
2. Може ли неко да се разболи и умре због мађије или клетве?
3. Какву врсту помоћи пружате болеснику у својој кући?

4. Да ли га водите код лекара?
5. Да ли практикујете неке традиционалне начине лечења (бајање, врачање)?
6. Ко је задужен за пружање помоћи болеснику: мушкарци или жене?
7. Да ли су то млађе или старије особе?
8. Ако имате услове за то, да ли болесника смештате у посебну просторију?
9. Да ли водите рачуна о хигијени болесника?
10. Да ли се болесник чува и ноћу и зашто се то ради?
11. Која лица то најчешће раде?
12. Да ли болесник очекује лекарску помоћ или се препушта судбини?
13. Какве речи утехе најчешће упућујете болесном?
14. Да ли болесник чешће спомиње Бога и којим речима то чини?
15. Да ли досађујете покојнику или га не ометате у његовој болести?
16. Да ли се посредно болеснику дају нека упуства у случају смрти?
17. Да ли се и какве молитве читају у таквим ситуацијама?
18. Да ли обавештавате фамилију о болеснику?
19. Да ли Вас посећују комшије и рођаци?
20. Да ли дозвољавате посету болеснику (самртнику) и оних који нису били у добрим односима са њим, па макар то били и рођаци?
21. Да ли се том приликом посвађани помире?
22. Да ли Вас посећују и комшије нероми?
23. Какви су тада обичаји, да ли Вам посетиоци нешто доносе?
24. Какав разговор они воде са болесником?
25. Да ли се верује да снови предсказују смрт?
26. Да ли се верује да чудно понашање животиња предсказује смрт (нпр. кукурикање кокошака)?

27. Да ли се верује да оглашавање и слетање одређених птица предсказује смрт (кукавица, гавран)?
28. Када се примети да је болесник на самрти, шта укућани раде?
29. Да ли у тој просторији остају само рођаци или и они напуштају болесника?
30. Да ли се самртнику даје опроштај или се опроштај од њега тражи?
31. Ко ме се самртник исповеда?
32. Да ли позивате свештено лице да самртника исповеда?
33. Ако се болесник тешко растаје са душом, да ли се обављају неке радње?
34. Ако је самртник грешан, шта се том приликом ради?
35. Да ли је обичај код Рома да се остави аманет?
36. Да ли се аманет испоштује, чак и ако су у питању неке чудне жеље?
37. Да ли се у аманет остављају личне ствари?
38. Да ли у самртном часу дозвољавате кукњаву и плач? Ако не, зашто?
39. Ко мртвацу затвара очи и зашто?
40. Да ли се плашите мртваца?
41. Шта мислите, шта се дешава са душом покојника након смрти?
42. Какав је став према абортусу?

СМРТНИ ОБИЧАЈИ КОД РОМА

1. Како објављујете смртни случај у породици?
2. Да ли позивате свештено лице у кућу?
3. Да ли везујете неко обележје да сте у жалости или облачите црнину?
4. Да ли гори свећа док је покојник у кући?

5. Да ли купујете готову погребну опрему за покојника?
6. Ко, где, како и од чега кроји и шије одело за покојника?
7. Шта се купује од погребне опреме за покојника?
8. Ко обавља купање покојника: свештено лице или чланови породице?
9. Да ли се унапред одређује особа која ће припремати покојника за сахрану?
10. Да ли се покојник припрема према хришћанским или према муслиманским обичајима?
11. Ко припрема мушкарца, а ко жену?
12. Да ли жене могу припремати покојника и када?
13. Да ли покојницу могу припремати мушкарци и када?
14. У чему се састоји припрема покојника? Набројте све радње које се предузимају.
15. Када је покојник „очисти”, припреми, где и како се поставља, на коју страни му је глава а на коју ноге?
16. Да ли, приликом купања покојника, сме да се додаје вода за његово купање?
17. Да ли се уништавају ствари повезане са прањем леша (сунђер, вода, сапун и слично)? Ако се уништавају, због чега се тако поступа?
18. Да ли се, након купања, ближа родбина опрашта од покојника? Да ли се љуби покојникова рука, или се покојник љуби у чело или у оба образа?
19. Да ли брачни партнер или најстарији потомак обављају неке посебне обреде приликом опраштања од покојника?
20. Да ли покојнику у десну руку ставља новац и хлеб и зашто?
21. Да ли вам је познато да се неком покојнику ставља игла у пету или на пупак, или сума под пазухом и зашто?
22. На који начин окупаног покојника родбина смешта у сандук? Да ли се код Рома муслимана очекује да ти људи „имају” авдес?
23. Да ли се покојникове ствари које су биле на њему бацају или остављају поред њега?

24. Које се најважније личне ствари преминулог стављају у ковчег? Да ли постији разлика између жене и мушкарца приликом избора личних ствари које се стављају у ковчег?
25. Да ли и шта блиски рођаци стављају у сандук покојника (сапун, чешаљ, штап, наочаре, пешкир, новац и слично)?
26. Да ли се чува марама или платно којом су покојнику биле везане ноге или вилица?
27. Чиме се покрива сандук и зашто, а чиме покојник?
28. Дању чувају и покојника и покојницу жене. Могу ли са женама да буду и мушкарци? Зашто, ако знате?
29. Да ли неко бдије над покојником у току ноћи?
30. Ако се покојник чува ноћу, ко га чува, да ли жене или мушкарци и зашто је то тако?
31. Да ли може неко да спава током бдења у кући преминулог?
32. Да ли труднице и деца могу да присуствују бдењу?
33. Да ли се покојник ноћу покрива?
34. Да ли се током ноћног бдења нуди храна у кући?
35. Да ли се нуди алкохол?
36. Док је покојник у кући, која је тема разговора најчешћа?
37. Да ли се у разговору помињу и делови шеријатског закона?
38. Да ли је опасно ако неко кихне док је покојник у кући?
39. Да ли се покојник оставља сам у соби?
40. Да ли се сме прескочити покојник?
41. Да ли се испод покојника ставља суд са водом?
42. Шта сваки појединац ради када уђе у кућу, на који начин поздравља и који обред врши изнад покојника?
43. Да ли се посетиоци послужују неким јелом и пићем?
44. Како се изражава саучешће према ромским обичајима, преведите на српски језик?
45. Како се теши родбина која много „тужи”, знате ли којим речима? (Ако не знате, да ли се каже: ”Немојте много плакати, јер ћете га дубоко ставити у воду” или „Немојте много плакати, јер никада нећете сањати покојника”?)

46. Ко нариче мртваца и које се речи најчешће понављају?
47. Да ли нарикаче поручују покојнику да поздрави мртваца?
48. Да ли сме да капље суза на покојничово тело и зашто?
49. Ко износи покојника из собе и на који начин, да ли са главом или ногама напред?
50. Да ли се гаси свећа када изнесу покојника из куће?
51. Да ли се на место на којем се до тада налазио ставља нешто?
52. Да ли у испраћају покојника може да учествује свако или нпр. само они који имају авдес?
53. Да ли је обичај код Вас да и жене и деца учествују у погребној поворци? Ако не, зашто?
54. Да ли у поворци учествују и нероми?
55. Када посмртна поворка крене, да ли се чује лелек и кукњава или је тишина?
56. Да ли се буде они који спавају, када пролази посмртна поворка?
57. Када посмртна поворка прође, да ли се у судове за воду захвата свежа вода?
58. Да ли постоји обичај да се део куће окречи када покојника изнесу из куће?
59. Како се сандук носи на носилима или колима?
60. Ако се носи, да ли се иде са десне или леве стране или тај редослед није битан?
61. Да ли сандук носи само одређени број људи са неким обележјем на одећи или се сви у поворци смењују?
62. Да ли иза пратње иде свештеник са осталим људима, ако га има, или се сахрана врше без присуства свештеника?
63. Да ли се погребна поворка успут негде зауставља?
64. Да ли се пре сахране покојник носи у цркву или цамију?
65. Када поворка стигне на гробље, да ли се покојник одмах сахрањује?
66. Ако нема свештеника, ко врши последњи обред, читајући молитве из Библије или Курана?
67. Да ли се том приликом обављају и неки посебни ритуали?

68. Да ли постоји обред приношења жртве покојнику, односно да ли се преноси тело преко неке жртвене животиње?
69. Да ли на гроб носите венце?
70. Ко и када копа гроб за покојника?
71. Према обичајима исламске вере, за жену се копа гроб дубок до груди, а за мушкарца до појаса. Знате ли зашто?
72. Да ли покојника сахрањујете у сандуку или без њега?
73. Ако нема сандука, шта се поставља на дно гроба?
74. Ко спушта покојника у гроб и на који начин?
75. Да ли се, пре затрпавања раке, преко покојника под одређеним углом постављају даске?
76. Ко затрпава раку?
77. Да ли се, након затрпавања и формирања хумке, обавља посебна молитва и ко у њој учествује?
78. Да ли се после сахране сипа вода из крчага и крчаг сломи?
79. Где се налази душа преминулог од тренутка смрти до краја сахране?
80. Да ли се и како постављају дрвене пирамиде (*баилукије*)?
81. Да ли се на њима уписују подаци о покојнику и симболи исламске вере?
82. Да ли је код Вас обичај да се покојник сахрани у месту рођења?
83. Да ли се умрли Ром сахрањује на посебном ромском гробљу или на локалном гробљу, заједно са осталим истоверницима?
84. Да ли се на посебном ромском гробљу сахрањују и умрли Роми друге вере?
85. На који начин се учесници поворке удаљавају од гроба?
86. Да ли после сахране свако одлази својој кући или се учесници поворке враћају покојниковој кући?
87. Ако се враћате својој кући, шта обично урадите пре него што уђете у кућу?
88. Да ли је обичај у Вашем крају да се након сахране, уместо у кућу покојника, сви присутни воде у кафану?
89. Да ли се, уз храну, послужује и пиће?

90. Уколико се учесници сахране враћају са гробља у кућу покојника, како се дочекују?
91. Шта прве вечери након сахране породица припрема од хране?
92. Да ли се прве вечери након сахране пале свеће у дому покојника, на којим местима и колико горе?
93. Какве се свеће пале и да ли се поред њих ставља чаша са водом?
94. Ко остане „на свећу” прво вече, да ли мора да долази у кућу покојника и следећих седам дана?
95. Остављају ли се чланови породице покојника да прве вечери и наредне спавају сами или са њима неко остаје и колико дана најмање?
96. Да ли се истог дана након сахране чисти кућа?
97. Шта се мисли о сецирању леша?
98. Какв је однос према лешу и ближој родбини самоубице? Како се обавља комеморација и сахрана самоубице?
99. Какав је однос према лешу детета? Како се обавља сахрана?

ПОСМРТНИ ОБИЧАЈИ КОД РОМА

1. Да ли се у покојниковој кући након сахране кува јело или се укућани седам дана хране „хладним оброцима” и храном коју доносе комшије или рођаци?
2. Да ли се на гробље излази дан после сахране, на прво јутро?
3. Трећег дана после сахране се обавља „сипање воде у раку покојника”, где одлазе само жене. Да ли се овај обред практикује код Вас и шта жене носе да једу на гробље?
4. Да ли се на гробље излази после седам дана?
5. Да ли се у кући покојника припремају парастоси за 40 дана, шест месеци и годину дана и у који дан се стављају (дан пре истека овог периода или тачно на дан)?

6. Да ли се ставља парастос након 52 дана?
7. На који се начин покојника присећате након истека годину дана?
8. Да ли се покојник обилази и за задушнице?
9. Да ли се за парастосе пале свеће?
10. Да ли се за парастосе одлази у молитвени храм?
11. Колико често позивате свештеника да чита молитве?
12. Уколико свештеника нема, да ли то обавља нека друга особа?
13. Да ли се после парастоса, позивају рођаци и пријатељи у кућу покојника?
14. Каква се јела послужују?
15. Да ли се води рачуна о томе јесу ли јела посна или масна?
16. Да ли се поставља једна или више софри?
17. Да ли у посмртним обичајима учествују и нероми?
18. Колико траје жалост за покојником?
19. Да ли се за то време носи црна одећа?
20. Колико дуго се мушкарци не брију?
21. На који се начин „скида” црнина?
22. Колико дуго се не пушта музика у Вашој кући?
23. Да ли блиски рођаци могу да организују свадбу, испраћај у војску, крштење и друге свечаности током трајања жалости?
24. Да ли постоји правило наслеђивања имена преминулог (нпр. унук добија дедино име)?
25. Да ли се сме покојников гроб „пипнути”руком пре истека прве године? Ако не, зашто?
26. Када се подиже споменик покојнику?
27. Шта се уписује на споменику?
28. Да ли се брине о гробу преминулог? Ко се брине и због чега баш та особа/особе?
29. Шта се ради уколико у току године умру два члана породице?
30. Да ли постоји посебан ритуал за најугледније људе из локалне заједнице?

31. Како се замишља „онај” свет?
32. Да ли душа преминулог може да се врати у свет живих људи? Ако је њен повратак опасан, како блиски рођаци могу да га спрече?
33. Које су најважније друштвене и економске последице смрти везане за блиске рођаке покојника (о промени животног положаја блиских рођака: нпр. од детета до сирочета, од супружника до удовице/удовца)?